

İSKENDER BEY İSYANLARININ DİNÎ BOYUTU VE PAPALIKLA İLİŞKİLERİ

İlir RRUGA*

Öz

Arnavutluk'un millî kahramanı olan İskender Bey, hem Osmanlı Devleti'nde bulunduğu süreç içerisinde iyi bir eğitim alarak Doğu kültürünü hem de Osmanlı Devleti'ne karşı isyan başlatması ile birlikte Batı devletleri ile kurmuş olduğu sıcak ilişkiler sonucu, Batı kültürünü yakından tanımış bir kimse olarak karşımıza çıkmaktadır. Osmanlı Devletinde belli mevkilere yükselmiş olmasına rağmen zaman içerisinde birtakım isteklerinin reddedilmesi, kendisine tanınan bazı ayrıcalıkların elinden alınması nedeniyle babasının hâkimiyet sürdürdüğu bölgeleri yeniden elde etme amacı doğrultusunda isyan etmiştir. İskender Bey'in, Osmanlı Devleti'ne isyan etmesinin arkasında yer alan ana nedenin anavatanı olan Arnavutluk'a dönme arzusu, şahsi menfaatleri ve Hıristiyan inancı ile ilgili olduğu şeklinde farklı görüşler ileri sürülmüştür. Osmanlı Devleti'ne karşı isyan etmesinden sonra Hıristiyan inancına dönmüş ve zamanında Osmanlı Devleti'nin en büyük düşmanı olan papalık ile yakın ilişkiler kurmuş, maddî ve askerî yardımlar almış olsa da isyanlarının dini kaynaklı olmadığı anlaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İskender Bey, Arnavutluk, Din, İslam, Hıristiyanlık, Papa, Papalık, Osmanlı Devleti, Devşirme, İsyân.

* Dr. Öğr. Üyesi, Trakya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Din Bilimleri Ana Bilim Dalı, e-posta: rrugailir@trakya.edu.tr ORCID:0000-0003-4637-7340.

The Religious Aspect of Scanderbeg's Revolts and his Relations with the Papacy

Abstract

The national hero of the present-day Albania is Skanderbeg's father, Gjon (Yuvan) Kastrioti. Despite the fact that the Albanians tried to resist the Ottomans expeditions during the reign of Gjon, they were eventually defeated. As a result of this defeat by Sultan Murad II in 1423, Gjon was forced to give his four sons as captives. The youngest of his children was Skanderbeg, who together with three older brothers was given as captive due to the defeat by the Ottomans, had to reside in the palace for many years. During this time, he had the opportunity to obtain a remarkable Ottoman education and to benefit from other privileges provided for them. It is obvious that the facilities provided by the Ottomans as well as the personal abilities and skills he gained in the Ottoman Empire enabled him to achieve successes in various fields. Therefore, he was able to be promoted to important positions within the Ottoman Empire. However, some of his demands were rejected and he became deprived from some of privileges granted to him due to the promises and incentives of the opponents of the Ottomans and some small victories resulting from his father's dominance in the direction of rebellion. During this rebellion against the Ottomans, they have received both material and spiritual aid Western powers as result the warm relations they enjoyed with the Western powers. In addition, these warm relations gave the opportunity to be acquainted with the Western culture. In the course of events, it can easily be said that Skanderbeg became a renowned figure not only in the Eastern culture but also in the Western culture. After his rebellion against the Ottomans, he denounced Islam and returned to his former Christian faith. There have always been controversies about the sect he adopted related to the Christian belief whether became a Catholic or Orthodox Christian. Although he had close ties with the Pope, the greatest enemy of the Ottoman Empire, his rebellions against the Ottomans did not originate from his religion.

In this study, we appealed mostly to the daily reports of the priests of the time, primarily in Albanian and Turkish and English as well. In terms of Ottoman and Turkish - Albanian relations, the issue is a very important one and therefore has occasionally been evaluated in view of the historical perspective of religions.

Keywords: Scanderbeg, Albania, Religion, Islam, Christianity, Pope, Papacy, Ottoman Empire, Devshirme, Revolt.

Summary

One of the most influential Albanian princes in the period when Ottomans came to Albania was, without a doubt, Gjon Kastrioti, father of Skanderbeg. The power of Kastrioti principality was increasing and it reached such a level that when confronted with the Ottomans, Gjon Kastrioti preferred to fight them instead of accepting their sovereignty. However, despite his courage, he was defeated three times by Murat II and as a result became vassal of the Ottomans in 1423. He was forced to yield up his four sons, as general rule of the time. The youngest boy was Gjergj (Gergi, Georges) Castriota Scanderbeg (Skandarbeg), born in 1405. In the Ottoman State, he was educated as a Muslim and was called Iskender.

He spent nearly 20 years in the Ottoman State, fulfilling different duties in both Anatolian and Rumeli regions, while many of them were given by Fatih Sultan Mehmed, a well-known person for Skanderbeg. His nostalgia for homeland and the desire for returning to his homeland increased after his father's death, while this period is of special importance for him. In Albania, he became a groomer and the subaşı in Kruja (1438-1438) and the governor of Dibra Sanjak in 1440.

Skanderbeg, despite all the important duties given to him while serving under the Ottoman state, used the Ottomans' defeat at the Battle of Nish in 3rd of November 1443, as an opportunity to escape and to start the rebellion. He left the Ottoman camp with a group of 300 soldiers and reached Kruja seven days later. After taking Kruja by using a fake decree, he killed the Turks in the castle and officially started the rebellion. There were undoubtedly different reasons that triggered his rebellion against the Ottomans despite his brilliant career, while the most important one was the desire to take back the ancestral lands.

On March 2, 1444 he called the Albanian feudalists to the Saint Koll cathedral in Lezha, (occupied by Venice), to persuade them to fight against the Ottomans, to seek material and moral support and to proclaim himself as supreme commander in that war. It is said that Skanderbeg converted to Christianity after this date. Even though there is no clear record of his return to the Orthodox or Catholic sect, the majority of the researchers consider that principality of Kastrioti and Skanderbeg are considered to be Orthodox Christians.

Skanderbeg, the rebellion of whom was forcing the Ottoman forces to remain in Albania (not letting them to proceed towards Italy), received

different financial and military support from Papal, as same as from Venice, the Aragonese and the King of Naples, with Papal as the greatest supporter. Besides this, it is known that he used the Christians living in the regions under Ottoman rule for spying, news spreading and for finding new supporters. Pal Engjelli, Pal Gazulli and Andrea Gazulli are among them. More than twenty skirmishes occurred between Skanderbeg and the Ottomans. It became obvious that, besides being brave and determined to fight against sultans like Murad II and Fâtih Sultan Mehmet, he also possesses a great knowledge of military strategies and tactics of Ottomans. After his battles against Ottomans, he was always welcomed by the Papacy. This is obvious by the names/titles the Papacy gave to him, as such as ‘a fearless Christian soldier’, ‘The Hero of Europe’, ‘Jesus Cavalier’, ‘Crusader Warrior (Athleta Christ)’ etc.

Even though Skanderbeg had close relations with the Pope after his rebellions, it seems that, his distancing from the Ottomans was not intended for religious purposes (Christianity), but rather for his old status and efforts for taking it back. In this respect, it is obvious that he used the Pope and other foreign powers for the sake of his purposes, as same as Pope used him for resisting the threat of the Ottoman forces. It is known that revolts of Skanderbeg were not portrayed as revolts of a religious man, but as revolts of a strong, intelligent and courageous commander with a patriotic identity. This should lead one to comprehend that, despite the praise of the Papacy, religion was never the primary goal for Skanderbeg, and should not be portrayed as such.

On 17 January 1468, Skanderbeg died of malaria, at the age of 63, and was buried in Lezha Saint Kollë Cathedral. The death of Skanderbeg and the suppression of rebellions were met with grief by Catholic Christians. After all, the fact that the Ottomans started the Italian expeditions just after the end of his rebellions, shows the importance of his revolts for the papal and western powers. However, it is to be stressed that, even though Skanderbeg has rebelled, there are others from the Kastrioti family who adopted Islam from an early date. There are also Albanians who were loyal to the Ottoman Empire. An example of this loyalty is Ali beg (named so after converting to Islam), who became the governor of Kruja Sanjak. Besides this, Yakub, Hamza, Ishak and Iskender, after becoming governors, have made important contributions to the settlement of Ottoman rule in Albania.

Giriş

Osmanlı Devleti, hâkimiyeti içerisinde olduğu dönem boyunca (1385-1912) Arnavutluk'ta büyük ve küçük çapta bir takım isyan ve ayaklanmalar ortaya çıkmıştır. Bunun başlıca nedenlerinden biri, Osmanlı hâkimiyeti içerisinde vasal konumunda olan eski feodal ailelerden bazılarının kısmen veya tamamen kaybetmiş oldukları eski statülerini yeniden elde etme düşünceleridir. Bu konu ile ilgili en dikkat çeken örneklerden biri, Osmanlı Devleti ile 20 – 25 yıl mücadele etmiş olan İskender Bey'in isyanıdır. Bu süre içerisinde o, Osmanlı kuvvetlerine karşı galip geldiği gibi yenilgiye de uğramıştır. Devşirme olarak yetişmiş biri olması sebebiyle, Osmanlı Devletinin savaş taktiklerini iyi biliyor olmasının devlete büyük sıkıntılar yaşatmasına neden olduğu söylenebilir.

Kastrioti Prenslığı ve Oğullarının Osmanlı Sarayına Rehin Alınması

Osmanlı güçlerinin Arnavutluk'a geldiği dönemde Arnavut halkı, bağımsız küçük prensliklere/beyliklere ayrılmış bir vaziyetteydi (Llukani 2009: 33). Arnavut topraklarındaki dinî ve siyasî bakımdan en önemli ve önde gelen prensler Kuzey bölgesinde; Shpata, Zaharia, Dukagjin ve Balsha, Orta Arnavutluk'ta; Kastrioti ve Thopiaj, Güney bölgesinde ise Arianiti, Muzaka, Zenebishi, Gjin (Gin) Bue Shpata ve Pjeter Losha idi (Zinkeisen 2011: 564-570; Uzunçarşılı 1982: 202-203, 205-210; Meksi 2004: 69-70; Jorga 2005: 224, 226-228; Bartl 1998: 19).

İskender (Gjergj, Georges) Bey'in ailesi Kastrioti hükümdarı ailesine mensuptur. Kökeni ile ilgili geniş tartışmalar bulunmakla birlikte Kastriotiler, Arnavutluk'un has bölgesindedir. İskender Bey'in babası Gjon (Yuvan) Kastrioti, annesi Voisava idi. Onun hükümdarlığının merkezi Kruja (Akçahisar)dır. Voisava ile evliliğinden 4 erkek ve 5 kız olmak üzere toplam 9 çocuk dünyaya gelmiştir (Czerminski 2014: 45; Llukani 2009: 33). Çocuklarının isimleri şu şekilde sıralanabilir: Erkek çocukları; “Stanish, Reposh, Kostandin ve Gjergj (İskender Bey), kız çocukları ise, Maria, Jella, Angjelina, Vllajka ve Mamica”dır (Bkz. Frasheri 2002: 72).

Kastrioti ailesinin hâkimiyet kurduğu bölgeler oldukça önemli bir yere sahiptir (Kastrioti ailesinin hâkimiyet bölgeleri ile ilgili Bkz. (Biçoku 2006: 61-82). Balshaların ve diğer yerel soylu ailelerin gücü zayıflamakta iken Kastriotilerin gücü gittikçe artmıştır (Zamputi vd. 1962: 199). Bu bağlamda Kastriotiler, deniz kıyısındaki şehirler hariç Vjosa ve Drin arasındaki bölgelerin

hâkimiyetini ele geçirmiştir (Czerminski 2014: 45). Bu denli bir güce ulaşan Kastriotiler, Osmanlı güçleriyle karşılaştığında teslim olmak yerine savaşmayı tercih etmişlerdir. Ancak Gjon Osmanlı güçleriyle savaşmaya kalkışmış olsa da kendisi bu süreç içerisinde üç defa yenilgiye uğramıştır. II. Murat, 1423 yılında kendisine ağır şartları kabul ettirerek onu Osmanlı Devleti'nin vasalı konumuna getirmiştir (Llukani 2009: 36; Öztürk 2002: 444; Uzunçarşılı 1982: 208-209). Gjon bu şartlar çerçevesinde, Osmanlı Devletine haraç ödemek ve 4 oğlunu (Reposh, Stanish, Konstantin ve Gjergj) Osmanlı sarayına rehine olarak vermek zorunda kalmıştır (Zinkeisen 2011a: 570; Faveirial 2004: 258, 267; Ertaylan 1967: 58; Plasari 2014: 143; Aref 2007: 122; Balliu 2011: 208; Frasher, 2002: 99; Thengjilli 1999: 128; Külçe 1944: 55; Süsheim 1978: 584). En küçük oğlu 1405 doğumlu Gjergj (Gergi, Georges) olup bu isim Batı kaynaklarında Georg Castriota Scanderbeg (Skandarbeg) ve Türk kaynaklarında ise İskender Bey şeklinde geçmektedir (Zamputi vd. 1962: 264).

Gjergj, Osmanlı Devleti tarafından rehin olarak alındıktan sonra ilk olarak ağabeyleriyle birlikte sünnet edilmiştir. Daha sonra Edirne'de II. Murad'ın hizmetinde iç oğlan eğitimi görmesinin yanında, Müslüman olarak eğitilerek büyütülmüş ve İskender adını almıştır (İnalçık 2000: 561; Jacques 1996: 201; Plasari 2014: 143, 144; Zamputi vd. 1962: 264. Ayrıca Bkz. Frasher 2002: 72-73; Pulaha 1968: 196-197, 300,313-314). Osmanlı Devleti'nin eğitim olanaklarından faydalanarak 20 yıla yakın Osmanlı Devleti'nde yaşamıştır. İskender'in, bu süreç içerisinde hızlı bir şekilde yeteneklerini değişik görevlerde kanıtlaması ile birlikte, Osmanlı Devleti tarafından ona "Bey" unvanı verilmiştir (Jacques 1996: 203; Llukani 2009: 36. Ayrıca İskender Bey'in hayatı, savaşları vb. durumlar hakkında Bkz. Zamputi vd. 1962: 275-369). İskender Bey, Osmanlı sarayında hizmet verdikten sonra, daha 19 yaşında iken liva beyi olmuştur (Purgstall 1992: 508-509; Zinkeisen 2011a: 572-573). Babasının vefatından sonra Arnavutluk'ta babasının adına atfen Yuvan ili denilen bölgeye gönderilmiş ve burada tımar sahibi olmuştur (İnalçık 1953: 166-167). Bununla ilgili Kostandin Mihailoviç adlı bir yeniçeri hatıralarında şöyle bir bilgi paylaşmıştır:

İskender İvanoviç¹ Sultan Murad zamanında daha çocukken yeniçeriler arasına düşmüştü. O zamanlar sultanın lütfuna mazhar olmak ve böylece en kısa zamanda memleketine geri dönebilmek için her cihet-

1 Georg Castriota (Gjergj Kastrioti) veya İskender Bey (1403/5-1468). Kruya (Akçahisar) hâkimi olan babası Johannes (Gjon/Yuvan/İvan) Kastrioti 1423'den beri Türklere tâbidir. (Beydilli 2003: 171).

ten onun hoşuna gitmeyi denemişti. Bir defasında sultan kendisine, “İskender, benden bir voyvodalık dile, hangisini istersin, onu sana vereceğim”, dedi. Bunun üzerine İskender, ondan İvan’ın oğlu olduğunu söylemeden, bunun topraklarının kendisine vermesini rica etti. Sultan bunu ona verdi ve o burasını kaleleri hariç olmak üzere temellük etti... (Beydilli 2003: 171)

Bu bağlamda, kayıtlara göre 1438 ve 1439 yılları arasında İskender Bey’in Kruja’da subaşı görevini yürüttüğü, fakat 1440 yılından sonra artık kendisine Kruja’da başka bir görev verildiği görülmektedir (İnalçık 1987: 120; Zamputi vd. 1962: 265). Ayrıca gerek Anadolu’da gerekse Rumeli’de seferlere katılarak önemli askerî hizmetlerde bulunmuştur. Büyük başarılar elde etmesi sonucu Osmanlı Devleti, kendisine bazı ayrıcalıklar tanımaya başlamıştır. 1440 yılında Dibra sancakbeyi olarak ve 1443’te de Osmanlı Devleti’ne karşı isyan çıkardığı döneme kadar günümüzde Bulgaristan’da yer alan Nikopol (Niğbolu)’da görevlendirilmiştir (Kiel 1990: 173; Külçe 1944: 56).

İsyanı ve Nedenleri

İskender Bey’in isyan etmesi çeşitli açıklamalarla izah edilir. En önde gelen nedeni ise ata topraklarını geri alma isteğidir. İskender Bey, Osmanlı Devleti’nde komutanlık, sancak beyliği vb. önemli görevlerde bulunan başarılı ve sevilen bir kişidir. Ata topraklarını geri almak, Arnavutluk’ta ve Rumeli’de büyük bir krallık kurmak vaatleriyle ikna edildiği ve Osmanlı güçlerini zor duruma düşürmek isteyen kesimler tarafından isyana teşvik edildiği düşünülebilir. Osmanlı Devleti’nin, ancak İskender Bey’in isyanlarının bitmesinden sonra İtalya seferlerini başlatmış olması, bu durumu açıklar niteliktedir.

İskender Bey’in, İzladi Savaşından sonra Osmanlı güçlerine karşı harekete geçtiği ve Papa ile mektuplaşarak ondan yardım aldığı malumdur (Zinkeisen 2011a: 491; İnalçık 1953: 168; Pamuk 2012: 252). Osmanlı Devleti tarafından kendisine tanınan bütün ayrıcalıklara rağmen İskender Bey, 3 Kasım 1443 tarihinde meydana gelen Niş Muharebesinde Osmanlı ordusunun yenilgiye uğratılmasından istifade etmiştir (Uzunçarşılı 1983: 59–60; Valentini vd. 2009: 85; Süssheim 1978: 585). Muharebeden kaynaklanan kargaşa esnasında en güvendiği sırdaşlarıyla birlikte II. Murad’ın başkâtibini esir almayı, zincire vurmaya başarmış ve efendisi adına Kruja’daki Zebel Paşa komutanına halefi olarak kaleyi ve civarını derhal İskender Bey’e teslim etmesini emreden sahte bir ferman yazdırmıştır. Bu yazıyı aldıktan sonra, İskender Bey kâtibi ve eline düşen bütün Osmanlıları öldürmüştür (Zinkeisen 2011a: 574–575;

Jacques 1996: 204; Faveirial 2004: 283; Zamputi vd. 1962: 282–283). Daha sonra 300 kişiden oluşan bir birlikle Osmanlı kampını terk ederek 7 gün sonra Kruja'ya ulaşmıştır. Kruja'ya döndüğünde İskender Bey 38 yaşında idi (Aref 2007: 122; Llukani 2009: 36; Purgstall 1992: 510-515). Burada sahte fermanı okuyarak kaleyi komutandan teslim almıştır. Böylece babasının toprakları olan Arnavutluk'taki Kocacık (Svetigrad) ve Kruja'yı ele geçirerek isyanını başlatmıştır (İnalçık 2000: 561; Öztürk 2002: 444; Purgstall 1983: 508-515; Uzunçarşılı 1982: 209). Hammer, bu hadiseyi İskender Bey'in kaledeki Osmanlı askerleri uykuda iken gece dışarıdan gizliden başka askerleri içeri alarak gerçekleştirdiğini zikretmektedir (Purgstall 1983: 510).

İskender Bey'in, Kruja'yı aldıktan sonra İslamiyet'i terk edenler dışındaki Türk garnizonunu yok etmiş olması dikkat çekicidir (Jacques 1996: 204). Her ne kadar Hıristiyan olmaları istenen Türklerin etnik kimliği zikredilmiyor ise de burada zikredilen, Türk kelimesinin Rumeli'de etnikten çok dinî bir kimlik olarak kullanılması söz konusudur. Dolayısıyla zikredilen “Türk garnizonunu yok etti” ifadesinde hem Osmanlı Türkleri hem de Müslüman Arnavutların kastedildiği düşünülmektedir. Rumeli bölgesinde Türk ve Müslüman kelimelerinin eş anlamda kullanılabilir kadar birbirine yakın anlamlar içerdiği bir dönemde, etnik olarak Türk olan bir Osmanlı'dan dinini terk etmesinin istenmiş olması ihtimali oldukça zayıf görülmektedir. Dolayısıyla, burada dininden dönmeye zorlanan kişilerin Arnavut Müslümanların olması ihtimali yüksektir. O halde, Arnavut kaynaklarında İskender Bey'in isyanlarının ana nedeninin “Arnavut bölgelerini Osmanlı Devleti'nin işgalinden kurtarıp Arnavutluk devletini kurmak” olduğunu ileri süren özellikle bazı Arnavut yazar ve araştırmacıların bu iddiaları, İskender Bey'in Kruja'yı ele geçirmesi ile birlikte burada Arnavut veya Türk bakmaksızın Müslüman olup İslam dinini terk etmeyenleri öldürmüş olması gerçeği ile ne kadar örtüşebilir? Hıristiyanlığa dönmeyenleri öldürmesinin sebebi ile ilgili herhangi bir bilgiye rastlanılmamıştır. Bunun en büyük nedeni ise Müslüman Arnavutların Osmanlı Devleti'ne olan bağlılık ve sadakatlerinin ileride İskender Bey için büyük bir tehdit oluşturabileceği düşüncesi, İskender Beyi Müslümanları öldürmesine sevk etmiş olabilir. Bu bilgiler bizi, İskender Bey'in artık bir Müslüman olmadığını ve Hıristiyan inancına dönmüş olduğu düşüncesine ulaştırmaktadır.

28 Kasım 1443 tarihinde meydana gelen bu olay İskender Bey'in Osmanlı Devleti ile 25 yıl süren mücadelesinin bir başlangıcıydı (Czerminski 2014: 48; Valentini vd. 2009: 87; Balliu 2011: 212–213; Thengjilli 1999: 137–138). O, isyanına 1444 yılında Osmanlı Devleti ile yaptığı bir savaşta kazanmasıyla de-

vam etmiştir (Arnold 2007: 238). İskender Bey, ilk başta 2 Mart 1444 tarihinde Arnavut feodallerini, Osmanlı Devleti'ne karşı savaşmaya ikna etmek ve bu savaşta kendini başkomutan olarak ilan etmek amacıyla toplantıya çağırmıştır. Bu toplantı Venedik işgalinde bulunan Lezha'nın Shen Koll adlı katedralinde gerçekleşmiştir (Purgstall 1992: 511; Thengjilli 1999: 149-150; Uzunçarşılı 1983: 60; Zinkeisen 2011a: 491-492, 577). İskender Bey, Venedik dâhil olmak üzere herkesten, kendisine maddi ve manevi yardımlarda bulunmalarını istemiştir (Jacques 1996: 204; Zamputi vd. 1962: 288-289; Frasheri 2002: 135-136). Bu çağrı, eski hükümdarlardan olup Osmanlı Devleti'nin kendilerine vermiş olduğu imkân ve ayrıcalıklardan yeteri kadar tatmin olmamış kimseler tarafından karşılık bulmuştur. Fakat buna rağmen yapılan çağrı, ülke genelinde bir isyan meydana getirmemiştir. İskender Bey'in isyan hareketi daha ziyade Kuzey Arnavutluk'ta cereyan etmiş olup, Güney Arnavutluk'ta pek etkin olmamıştır (Bilge 1991: 384). Ayrıca 1445 yılında Kruja'nın bazı bölgelerinde tımar sahiplerinin bulunması, İskender Bey'in bu bölgenin tamamında hâkimiyet sürdürmemiş olduğu anlamına da gelmektedir (İnalçık 1953: 168). İskender Bey ile Osmanlı Devleti arasında yirmiden fazla çarpışmanın meydana gelmiştir (Czerminski 2014: 48; Balliu 2011: 212-213; Valentini vd. 2009: 87; Thengjilli 1999: 137-138). Ayrıca onun, II. Murad, Fâtih Sultan Mehmet gibi sultanlara karşı savaşmış bir kimse olduğunun da vurgulanması gerekmektedir (Meksi 2004: 71; Ertaylan 1967: 61-66; Uzunçarşılı 1983: 61-71).

Osmanlı Devleti'nde İskender Bey'in parlak bir kariyeri varken, Osmanlı Devleti'ne karşı isyan etmesini tetikleyen şüphesiz değişik nedenler bulunmaktadır. Kruja subaşılığından azledilmesi, babasından mevrus tımar köylerinden birçoğunun bir başkasına verilmesi bu nedenler içerisinde (İnalçık 1953: 167). O dönemde, Osmanlı Devleti'nin gücünün zayıflamış olmasının yanında, Osmanlı güçlerine karşı, başta Papa'nın yer aldığı bir takım saldırı hazırlıklarının yapılıyor olması, Osmanlı Devleti'nin Rumeli'den atılacağı şeklinde bir inancı doğurmuştur. Aslında Osmanlı Devletinin Arnavutluk ve Balkanlar'dan çıkarılacağı ümidi, haçlı kuvvetlerinin Varna Savaşında Osmanlı kuvvetleri tarafından yenilgiye uğratılmasıyla boşa çıkarılmıştır (İnalçık 1969: 185).

Arnavutluk'ta Gjini Zenebissi gibi eski Arnavut hükümdar ailelerinden olan kişilerin, atalarının eski statülerini geri alma zamanının geldiği şeklindeki düşüncelere kapılarak Osmanlı güçlerine karşı harekete geçtiklerini gören İskender Bey de Osmanlı Devleti'ne karşı bir isyan hareketinde bulunmuştur.

Arnavut bölgelerinde meydana gelen bu isyanların, Batı dünyası için önemli bir yer işgal ettiği bilinmektedir. Ayrıca isyan sürecinde de değişik nedenlerden dolayı papaya yakınlaşmayı tercih etmiştir (İnalçık 2000: 561)

İskender Bey'in Papalık ile İlişkileri

İstanbul'un dini yapısına bakıldığında, her ne kadar heretik (kâfir) sayılan Doğu (Ortodoks) Kilisesinin elinde olsa da, 1453 yılında buranın Osmanlı güçleri tarafından fethedilmesi Papalık tarafından arzulanan bir durum değildi. Çünkü İstanbul'un fethedilmesi, Osmanlı Devletinin Balkanlardaki fetihlerini hızlandırmasını sağlayacak ve Osmanlı tehlikesinin, Papalığa gittikçe yaklaşması anlamına gelecekti. Dolayısıyla Papalığın, bu dönemde iki tehlike ile karşı karşıya kaldığı görülmektedir. İlki Osmanlı Devleti'nin İtalya'ya geçmesine ramak kalmış olması gerçeği, ikincisi Arnavutluk'ta İslam dinini benimseyenlerin oranının ciddi manada gün geçtikçe yükseliyor olmasıdır. Bununla ilgili Hıristiyan olan Pavlo Kurtik'in oğlunun, 1431 yılında Müslüman olması ve Pavlo Kurtik (Krrabe) vilayetinin subaşı İsa Bey ismiyle kayıtlarda geçmesi örnek olarak verilebilir (İnalçık 1953: 156, 159–161; Zamputi vd. 1962: 204). Bunun yanında İskender Bey'in büyük ağabeyinin oğlu olan Hamza, Türk tarafını seçmiş, Müslüman olmuş ve Osmanlı ordusunda önemli görevlerde hizmet etmekteydi (Balliu 2011: 221–224; Plasari 2014: 95; Llukani 2009: 37). Ayrıca kayıtlardan edinilen bilgilere göre, Osmanlı tarafına geçen Hamza'nın yanında Kruya piskoposu da Osmanlı Devleti'nin tarafını seçmiştir (Schmitt 2006: 53). Piskoposların da Osmanlı tarafını seçiyor olması, başta Osmanlı hâkimiyetinin halk ve din adamları tarafından kabul gördüğü anlamına geliyordu. Papanın en güvenebileceği kimseler olarak görünen Hıristiyan din adamlarının da din değiştirmeleri, papalığın bu duruma karşı acilen bir şeyler yapmasını gerektirecek bir vaziyette olduğunu gösteriyordu.

Bu vaziyette iken ata topraklarını elde etmek için Osmanlı Devleti'ne karşı isyan etmekten çekinmeyen İskender Bey seçeneği çıkmıştı. Osmanlı güçlerini Arnavutluk'ta meşgul edecek olan İskender Bey'i isyanlarında sonuna kadar askeri, maddi ve manevi yönden destekleme konusundan başka daha iyi bir seçeneği görünmemektedir. Dolayısıyla Papalığın İskender Bey'e her açıdan sağlamış olduğu desteğini ve Papalık makamıyla olan ilişkilerini en iyi anlatan şu cümle olsa gerek: "İskender Bey'in bütün yaptıkları, ancak Papalık tarafından verilen maddi, manevi ve siyasi desteği üzerine gerçekleşebilmiştir" (Valentini vd. 2009: 28). Bu görüşü, İskender Bey ile ilgili Papalık tarafından yazılan bir raporda yer alan "Papa III. Kalistus tarafından desteklenmiş

olmasaydı bütün bunları yapamazdı” (Plasari 2014: 109-110) şeklindeki not da doğrulayıcı niteliktedir. O hâlde İskender Bey’in Osmanlı güçlerine karşı bu direnişinde en büyük payın Papa ve Batı güçlerine ait olduğu söylenebilir.

II. Mehmed, İshak Paşa’ya (ve Hamza Bey Kastrioti’ye - İskender Bey’in ağabeyinin oğlu-yeğeni) akın emretti. Onun Eylül 1457’de büyük kuvvetlerle giriştiği seferde İskender Bey’in kuvvetleri, Kruja taraflarına gitmekte olan akıncılar Albulena ovasına gelince İskender Bey bunların dağılık bir halde bulunmalarından istifade ile dağdan inerek bir baskınla akıncıları bozdu, Hamza Bey esir düştü (Czerminski 2014: 55; Uzunçarşılı 1983: 66). Bu başarı İtalya’da büyük bir zafer olarak kutlandı. Papa onu “Mukaddes Makamın Umumi Kumandanı” (Plasari 2014: 173, 182) ilan ederek 500 duka altınla ödüllendirdi. Ayrıca Arnavutluk ile sürekli yakından ilgilenen Kardinal Piccolomini (papalık döneminde Papa II. Pius ismi ile geçmiştir) 1457 yılında (Maguntini) Martin Mayer adlı başpiskoposa gönderdiği mektupta kazanılan bu savaşı “Kilisenin ve Hıristiyanlığın zaferi” (Plasari 2014: 109, 90) olarak nitelendirdiği geçmektedir. Aktarılan bilgilerden anlaşılacağı üzere İskender Bey’in kazandığı büyük ve küçük çapta her zafer özellikle papa tarafından sevindirici bir haber olarak karşılanmıştır. Görüldüğü üzere zaferlerden sonra Papa, İskender Bey’e değişik yardımlarını ve iltifat içeren sözlerini esirgemiştir. Zaferlerden sonra Papa, Macaristan Kralı, Aragonya Kralı Alfonso vb. liderlerin İskender Bey’in zaferlerini tebrik ederek kendisine değişik yardımlarda buldukları geçmektedir (Zinkeisen 2011a: 587).

Papalık tarafından İskender Bey hakkında söylenen övgü dolu sözlerden ve ona verilen isimlerden bazıları şunlardır: Osmanlı İslâm Devleti’ne karşı Hıristiyan Avrupa’yı savunduğundan dolayı ona “Avrupa’nın kahramanı” (Mirdita 1998: 172) unvanı verilmiştir. 20 Ekim 1457 tarihli bir mektupta “korkusuz bir Hıristiyan askeri” (Plasari 2014: 110) şeklinde geçmektedir. Papa III. Kalistus (1455-1458) İskender Bey hakkında; “papalığın baş kaptanı, aziz oğlumuz İskender, tanrının yorulmaz en cesur ve yenilmez kolunun askeri vb.” ifadelerini kullanmıştır (Llukani 2009: 39; Mirdita 1998: 173; Plasari 2006: 146; Zamputi vd. 1962: 318-319; Zavalani 1998: 126; Zinkeisen 2011b: 72). Hıristiyanlığı savunduğu için “İsa’nın süvarisi” unvanı verilmiş ve “Haçlı Savaşçısı (Athleta Christi)” diye de isimlendirilmiştir (Plasari 2014: 109; Prifti 2010: 33; Zamputi vd. 1962: 324).

Papa II. Pius, İskender Bey ile bir görüşme esnasında kendisini kutsayıp “Haçlı Savaşçısı (Athleta Christi)” diyerek Osmanlı güçlerine karşı diğer Hıristiyan krallarıyla birlikte oluşturulacak bir haçlı seferinin başında İskender’e

başkomutan olacağı vaadinde bulunduğu geçmektedir (Plasari 2014: 141-142). Hatta Papa Arnavutluk'a bizzat gelip kendisine Arnavutluk'un, Trakya'nın ve Rumeli'nin kralı olarak taçlandıracağı vaadinde bulunduğu" kaynaklarda aktarılmaktadır (Jacques 1996: 211). Barleti, konu hakkında; Papa II. Pius, Pal'e (Engjelli) "İlirlerin bölgelerinin savcısı" unvanını vermesi ile onu kardinal ve İskender Bey'i Arnavutluk'un kralı yapmak istiyordu şeklinde bir görüşe sahiptir (Ahmeti vd. 2009: 184-188). Ancak Aurel Plasari bir çalışmasında; "Pal Engjelli'nin kardinal yapıldığı, İskender Bey'in kral ilan edildiğine dair ne bir törenin gerçekleştiği ne de bu konu ile ilgili kayıtlara herhangi bir bilginin bulunduğu ve aynı zamanda Papa II. Pius'un, Dıraç vb. gibi (Arnavut) bölgelerine gelmediği" (Plasari 2014: 188) şeklinde son derece önemli bir bilgi paylaşmıştır. Bu çalışma esnasında bahsedilen vaatlerden herhangi birinin yerine getirildiğine dair bir bilgiye rastlanılmamıştır. Ayrıca bu durum "Papalık İskender Bey'e bu derece güvenmiş ise neden hiçbir haçlı seferinin başına getirmemiştir?" şeklinde bir soru da sormamıza sebep olmaktadır.

Papadan ve diğer dış güçlerden aldığı yardımlara ve kendisine yapılan bu denli övgülere rağmen İskender Bey'in onların isteklerini her zaman yerine getirmediği ve papanın itirazlarına rağmen Osmanlı padişahına boyun eğdiği de görülmüştür. Bu çerçevede İskender Bey, 1460 yılında Osmanlı Devleti ile barış anlaşması imzalayarak her yıl saraya belli bir miktar vergi (koyun olarak) verme ve padişahın seferlerine katılma şartlarını kabul etti (Czerminski 2014: 56, 59; Frasher 2002: 364-365; İnalçık 2000: 562). Aslında anlaşmalardan önce İskender'in Papa II. Pius (d. 1405 – ö. 1464) ile irtibat halinde olduğu ve kendisinin anlaşmaya onay vermesini talep ettiği kayıtlarda geçmektedir (Plasari 2006: 126-129). Fakat Papalık, 1460 yılında Osmanlı Devleti ile anlaşma yapmak isteyen İskender Bey'in bu talebini reddeder. 29 Haziran 1460 tarihinde Papa II. Pius'un İskender'e göndermiş olduğu mektupta "dinsiz Osmanlı" ile anlaşmaya sıcak bakmadığını ve anlaşma yapılmasına izin vermesinin uygun düşmediğini (Plasari 2014: 127; Zamputi vd. 1962: 327)² belirtmesi bu durumu açıklar niteliktedir. Fakat İskender Bey'in papanın isteklerini reddettiği durumlarda da Osmanlı Devleti ile anlaşma yapmasına daha sonra rıza gösterildiği görülmüştür. O halde papalığın İskender Bey'in Osmanlı Devleti ile yaptığı birtakım anlaşmalara rıza göstermesi, Osmanlı güçlerini isyanlarla

² Papa II. Pius tarafından 1463 yılında kaleme alınan bir mektupta İskender Bey'e Osmanlı'ya karşı yeniden ayaklanması ve mücadelesini devam ettirmesi konusunda tavsiyelerde bulunmuştur. Bu mektup hakkında geniş bilgi için (Bkz.Prifti 2006: 192-198, Ayrıca 364-369)..

meşgul eden bir kimseyi kaybetmemek adına verilmiş bir karar olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca İskender Bey'in bu kararları Hıristiyanlığın geleceği ve menfaatleri için değil kendi statüsü ve menfaatleri doğrultusunda aldığı şeklinde okunmalıdır.

Venedik, 1463 yılında Arnavut âsilerini açıktan açığa himayesi altına almaya kadar Napoli kralı ve papa Arnavutluk'ta faaliyet içerisindeydi. Bu dönemde Fâtih Sultan Mehmet ve İskender Bey arasında bir ateşkes anlaşması imzalanmıştı (İnalçık 2003: 398; Plasari 2014: 173). Bu tür bir ateşkes anlaşmasının ilk bakışta her ne kadar İskender Bey'e büyük bir prestij ve meşruiyet kazandırdığı görünüyor olsa da, aslında bu anlaşmadan İskender Bey ve özellikle Osmanlı Devleti kazançlı çıkıyordu. Bu anlaşmanın İskender Bey ile Papa II. Pius arasında bir sıkıntı oluşmasına sebep teşkil edebileceği ihtimali bulunmaktaydı. Çünkü Papa II. Pius'un uzun bir süredir Osmanlı güçlerine karşı bitirici bir darbe indirebilmek amacıyla çok büyük bir haçlı seferi gerçekleştirme çabası içerisinde olduğu bir dönemde (Plasari 2006: 142-146) Arnavutluk'ta en büyük destekçisi olan İskender Bey Osmanlı Devleti ile beklenmedik şekilde bir ateşkes anlaşması imzalamıştı. Osmanlı güçlerinin İtalya'ya çok yakınlaşmış olması sebebiyle her an buraya saldırabilme ihtimaline karşı Papa gerek Roma'yı ve gerekse Katolik dünyasını Osmanlı Devleti'nden kurtarabilmek adına büyük haçlı seferleri hayalini kurmuşken bu durumda güvenebildiği ve kendisinden yardım alabildiği İskender'den bir darbe yemiş oluyordu. Çünkü bazı yazarlara göre İskender Bey, Osmanlı güçlerine karşı göstermiş olduğu direnişi ile zamanının en büyük Hıristiyan komutanlarından biri idi (Zavalani 1998: 123). Dolayısıyla bu durumun Papa'ya, hem İskender'den yardım alamıyor olması hem de orta Arnavutluk'taki stratejik bölgelerini kullanamıyor olması sebebiyle büyük bir engel teşkil etmiş olduğu söylenebilir. Bunun yanında önceki Papa tarafından "Hıristiyanların Osmanlılara karşı genel komutanı" unvanına layık görülmüş bir kimse olan İskender Bey'in (Plasari 2014: 173, 182) yaptığı bu anlaşma Papa'nın Osmanlı Devleti'ne karşı takındığı tavra aykırı düşmüştür. Bununla ilgili bir yazarın "her ne kadar İskender'e bu övgüler ve sözler söylendi ise de gerçek hayatta hiç yerini bulamadı. Papa II. Pius'un başlatmakta olduğu haçlı seferin başına İskender'i değil Roma'dan başka birini getirmişti. Böylece Papa, bu şekilde İskender'e bahsedilen gerçek komutanının kim olduğunu göstermiş oldu" (Naçi 1969: 57) şeklindeki gerçekçi ifadelerinin verilen vaatlerin ve övgülerin gerçeklerle örtüşmediğini vurgulamaktadır.

İskender Bey'in papaya karşı gelerek Osmanlı Devleti ile yaptığı anlaşmanın daha sonra bozulmasında papanın etkisinin olması muhtemeldir. Papa

II. Pius'un, İskender'e yaptığı yardım ve vaatlerin bu konuda son derece rol oynadığı bilinmektedir (Plasari 2014: 184).

Papa ve Napoli Kralı Alfonso'nun Desteği

İskender Bey, Osmanlı güçlerine karşı isyanlarını gerçekleştirirken Papa başta olmak üzere, Venedik, Aragon ve Napoli kralı gibi farklı batılı güçlerle irtibata geçerek onlarla birlikte değişik planlar yapmıştır (İnalçık 1953: 169). Ayrıca onlardan gemi, silah, mühimmat, değişen miktarlarda altın gibi farklı yardımlar aldığı kaynaklarda geçmektedir. Alınan bazı yardımlar şu şekilde aktarılabilir:

Osmanlı kâfirlerine karşı verdiği ve vereceği mücadelesinden dolayı Papa V. Nikolas, İskender Bey'e çok büyük yardımlar yapmıştır. Papanın dışında 1451 yılında bir Balkan ve Akdeniz İmparatorluğu kurmak isteyen Napoli ve Aragon kralı V. Alfonso, Türk tehlikesinin farkında olarak ve Balkanlar'daki gayesine ulaşmak için İskender Bey'i teşvik ve himayeye başladığı (İnan 2002: 539) ve bu nedenle çok fazla para, silah, mühimmat ve yiyecek yardımlarında bulunduğu geçmektedir (Bkz: Czerminski 2014: 54; Plasari 2006: 128). Alfonso'nun,³ İskender Bey'e yaptığı yardımlarında dikkat çekenlerden Osmanlı güçlerinin saldırılarına karşı Arberia'yı ve Kruya'yı savunmak üzere 500 süvari ve 500 piyade gibi askeri güç ile de desteklediği kayıtlarda geçmektedir (Jorga 2005: 390-391; Plasari 2014: 90; Thengjilli 1999: 170-173, 180).⁴

Papa V. Nikolas (Tommaso Parentucelli) tarafından İskender Bey'e Osmanlı Devleti'ne karşı göstermiş olduğu ve göstereceği mücadelesi için 5000 düka verilmiştir (Frasheri 2002: 307). Papa III. Kalisti 18 Aralık 1457 tarihinde kaleme aldığı bir mektubunda, Roma (Papa)'dan İskender Bey'e giden nakit (maddi) yardımlarından bahseder ve bunun az miktarda olmadığını zikreder (Plasari 2014: 90, 96-97; Zamputi vd. 1962: 324-325). Yine Papa III. Kalisti'nin, İskender'e 6 Şubat 1458 yılında yazdığı mektupta; Osmanlı güçlerine karşı mücadelesinden dolayı İskender Bey'e 5000 altın verdiğine ve yardımlarının devam edeceğine dair bilgi bulunmaktadır (Frasheri 2002: 320,

³ Venedikliler, o dönemlerde II. Murad'la barış içinde yaşamalarına rağmen, İskender Bey'i gizlice para ve erzak yardımlarıyla desteklemişlerdir (Zinkeisen 2011a: 586).

⁴ Yabancı güçlerden aldığı maddi ve manevi yardımların yanında doğrudan asker gücü ile de desteklediği ile ilgili "1455'te Napoli kuvvetlerinden yardım alarak Berat şehrini kuşatmış olması" örneği verilebilir. (İnalçık 2000: 562).

323-325; Plasari 2014: 90, 96-97; Zamputi vd. 1962: 324-325). Ayrıca Papa II. Pius'un emri üzerine İskender'e 1000 altın verildiği Papalık kayıt defterlerinde geçmektedir. (Bkz. Ek. 1)

Anlaşılacağı üzere İskender Bey, Venedik ve Papa gibi Osmanlı Devleti'ne karşı olan güçlerle hep irtibat halinde olup onlardan değişik yardımlar almıştır (Pfeffermann 2013: 64; Thengjilli 1999: 170-171; Zamputi vd. 1962: 349; Zefi 2000: 61). Ayrıca gerek danışmanlık gerekse yabancı güçlerle irtibat kurmak amacıyla Dıraç piskoposu Pal Engjelli (Frasheri 2002: 301-316, 320, 323-325, 338-356; Plasari 2014: 106; Zamputi vd. 1962: 325-326) ve sadık silah arkadaşlarından biri olan Dominiken rahip (Zinkeisen 2011a: 307) gibi Hıristiyan din adamlarından ciddi bir şekilde yararlanmıştı.

Arnavut bölgelerini her açıdan çok iyi tanıyan Papa II. Pius, Osmanlı güçlerine karşı Arberia'da, Rashe'de, Sırbistan'da ve Osmanlı Devleti ile sınır olan tüm (Katolik) bölgelerin Osmanlı'ya karşı savaşması gerektiğini başta atadığı din görevlilerine belirterek Osmanlı Devleti'ne, Osmanlı müttefiklerine ve işbirlikçilerine karşı haçlı saldırılarını başlatma yetkileriyle donattığı kayıtlarda geçmektedir (Plasari 2014: 123-124). Papalığın bu tür çağrılarını sonucunu Mora'da Osmanlı güçlerine karşı Arberia'dan ve başka yabancı yerlerden katılanlar hakkında sevincini paylaştıktan sonra Papa II. Pius, katılanlar hakkında "kendi vatanı, kilise, Hıristiyanlık, toprakları vb. için savaşanların" son derece büyük mükâfatları olacağını ve Papalık olarak yapabildikleri yardımlarını her zaman yapacaklarını bildirmiştir (Plasari 2014: 120). Son olarak Papa II. Pius birçok defa Osmanlı güçlerine karşı haçlı birlikleri çağırdı (Plasari 2014: 145-149). Papa II. Pius, 24 Ağustos 1464 yılında öldü ve son haçlı çağrısı bozuldu. Onun ölümü İskender Bey'i de tek başına bıraktı (Czerminski 2014: 59; Zamputi vd. 1962: 272).

Yalnız batı güçlerinin verdiği söz ve vaatlerin her zaman yerini bulamadığı anlaşılmaktadır. Onlardan biri, Haziran 1466 yılında Sultan II. Mehmet Kruya'yı kuşattığında İskender Bey'e Venedik, Roma ve Napoli tarafından silah, asker ve erzak yardımında bulunacağı vaatleri verilmiş olsa da kendisine övgü ve tebriklerden başka bir şey gelmediği aktarılmaktadır (Jacques 1996: 212). Buna benzer durumların varlığına rağmen Papa ve Batı Hıristiyan güçleri tarafından İskender Bey'e yapılan askerî, maddî ve manevî yardımlar zamanın en büyük gücü olan Osmanlı Devleti'ne karşı direnebilme hususunda yeterli düzeyde olmamış olsa da Papa Kalisti'nin, İskender Bey'e gönderdiği maddi yardımların miktarı küçümsenecek boyutta değildir (Plasari 2014: 90).

1464 yılına ait bir raporda; “İskender’in Osmanlı’ya karşı düzenli bir şekilde savaşacak ve Osmanlı’nın karşısında duracak kadar bir ordu gücüne sahip olmasa da beklenmeyen ani saldırılarla Osmanlı’yı dağıtabilecek durumda olmasının Hıristiyanlığa kazandıracağı faydalarının küçümsenmeyecek tarzda olduğu” (Plasari 2014: 144) vurgulanmıştır. Öyle ki Papa II. Pius, İskender’den bahsederken “Osmanlı hâkimiyeti karşısında Katolikler açısından koruma haline geldiği...” (Plasari 2014: 118) şeklinde ifadeleri kullanma ihtiyacı duymuş olması gerektir.

İskender Bey 17 Ocak 1468 tarihinde sıtma hastalığına yakalanarak 63 yaşında ölmüş (Czerminski 2014: 62; Frasheri 2002: 468; Zamputi vd. 1962: 351) ve Lezha Shen Kolle Katedralinde defnedilmiştir (Frasheri 2002: 471-479; Jacques 1996: 213; Külçe 1944: 61). İskender Bey’in ölümü ve isyanların bastırılmış olması özellikle Katolik Hıristiyanlar tarafından son derece üzüntü ile karşılanmıştır. Bu husus hakkında Hıristiyan yazarlar tarafından kaleme alınmış çalışmalarda İskender Bey’in ölümünü “İskender Bey’in ölümü ile birlikte Arnavutların özgürlükleri de ölmüş oldu. Osmanlı tehlikesi ve Hıristiyanlara karşı kanlı baskıları başladı” (Mirdita 1998: 174) şeklinde yorumlayan bilgiler yer almaktadır. Ayrıca Hıristiyan yazarlar Arnavut topraklarının Osmanlı hâkimiyeti altına girmesi ile ilgili “İslamiyet’le birlikte Arnavut milletini entelektüel ve manevî açıdan 500 senelik bir Osmanlı karanlık dönemi sardı. Bu dönemin başlamasıyla Arnavut halkı arasında ayırımın ve kavgaların tohumları atıldı” (Mirdita 1998: 66) şeklinde üzüntü ifade eden görüşlerini de ortaya koymuşlardır.

İskender Bey’in ölümünden sonra Arnavutluk’un kuzey şehirleri Venediklilere geçti. Çünkü İskender Bey gizli bir fermanla şehirlerini Venedik’e miras olarak bırakmıştı (Balliu 2011: 208-209; Czerminski 2014: 63; Frasheri 2002: 468-469). İskender Bey’in bu miras uygulamasında onun, dini inancı ön planda tutmadığı anlaşılmaktadır. Aksi takdirde kendi şehirlerini doğrudan papalığa bırakması gerekirdi. Ayrıca İskender Bey’in soyundan gelenlerin çoğunun Müslüman olduğu bilinirken (Sufflay 2013: 24) kendisinin dini inancı konusunda birbirinden farklı görüşler bulunmaktadır.

İskender Bey’in Dini İnancı

İskender Bey’in eski Arnavut prenslerden birinin oğlu olması nedeniyle din veya mezhebin Arnavut prensleri için ne ifade ettiğine dair bir ön bilgi vermek gerekmektedir. Konuya ışık tutması açısından Papanın raporlarından birinde geçen şu bilgiler önemli görülmektedir: 1319 yılına ait bir raporda

Osmanlı Devleti'nde iyi bir İslâm eğitimi ve kültürü almış olan İskender Bey'in dinî inancı, Osmanlı Devleti'ne isyan etmesinden sonra Hıristiyanlığa dönmesi ile ilgili değişik düşünce ve görüşler ortaya konmuş olmakla beraber bu durum, geçmişten günümüze kadar her zaman bir tartışma konusu olarak karşımıza çıkmaktadır. Kaynaklarda yer alan bilgilerde Gjergj Kastrioti'nin (George Castriota Scanderbeg), Osmanlı Devleti'nde iken (Osmanlı'ya isyan ettiği döneme kadar) çok iyi bir Müslüman olduğu ve İskender Bey adını aldığı geçmektedir (Duka 2004: 15; İnalçık 2000: 561; Purgstall 1992: 508; Sufflay 2002: 199). Kendisine bu dönemde Osmanlı Devleti tarafından Anadolu'da değişik görevler verilmesinin yanında Yunanistan ve Macaristan gibi yerlerde Hıristiyan isyanlarını bastırması için de görevlendirilmiştir. Kendisi bu görevleri başarıyla yerine getirmiştir. Hıristiyan isyanlarını bastırması ile ilgili bir eserde "Hıristiyanlara fazla zarar vermemek adına çaba sarf ettiği" (Jacques 1996: 213 Duponcet 1709, 15-16) şeklinde bir bilgi yer almaktadır. Kendisi bu dönemde henüz Müslüman iken bastırdığı isyanlar esnasında Hıristiyanlara fazla zarar vermemiş olması onun Hıristiyan olduğunu göstermez. Ayrıca buradaki görevi Hıristiyan halka zulmetmek değil, ortaya çıkan isyanı en iyi şekilde bertaraf etmektir.

1432 yılında İskender Bey'in babasının vefatından sonra Sultanın, babasının hâkimiyet sürdürdüğü bölgeleri ona vermek yerine başka birine vermesiyle o günden itibaren hedeflerine ulaşacak araçları elde etmek amacıyla Papa ile gizliden birleşti." (Jacques 1996: 213) İskender Bey, Osmanlı güçlerine karşı isyan ettikten sonra papa ile sıkı ilişkiler içerisinde bulunmuştur. Dolayısıyla araştırmalarda "siyasi tutumunu değiştirdiği gibi dini inanç konusunda da İslâmiyet'ten Hıristiyanlığa geçmiştir" şeklinde ağırlık kazanan bir fikir bulunmaktadır. Böylece muhtemelen Osmanlı güçlerine karşı isyanlarını başlattığı dönemden itibaren İslam dininden Hıristiyanlığa geçtiğine inanılır. Aslında İskender Bey'in Hıristiyanlığa geçerek din değiştirdiğine dair net bir kayıt olmamasına rağmen kaynaklardaki görüş birliği olarak Hıristiyanlığa geçtiğini söyler. Bu görüşün aksini belirten herhangi bir kaynak rastlanılmamaktadır. Dolayısıyla bu durum da Hıristiyanlığa geçerek din değiştirdiğine dair güçlü bir işarettir.

İskender Bey'in Osmanlı Devleti'ne isyan etmesinden sonra Hıristiyan inancına döndüğünün genel görüşün delili olarak başlıca şu gerçeklere dayandırılıyor: Papa tarafından övgülerle Hıristiyan savaşçısı olarak tanıtılması, Papa ile ilişkileri ve kendisinden yardım alması, evlilik nikahının kilisede bir papaz tarafından kıyılması, Müslüman olmuş ve dininden dönmeyenleri

Kruja'da öldürmesi, danışman ve elçileri Hıristiyan olması vb. durumları öne çıkarılıyor. İskender Bey'in isyan etmesinden ölümüne kadarki periyotta Katolik danışman ve elçileri ayrı bir öneme sahip olduğu görülmektedir. Çünkü İskender Bey'e Osmanlı güçlerine karşı açtığı isyanları döneminde kendisine en büyük desteğini veren Papa olması ve gerek Papa ile irtibata geçmesi gerekse tamamen Osmanlı hâkimiyetinin altına bulunan bölgelerde casusluk, haber taşıma, destekçi bulabilme vb. amaçlarını gerçekleştirebilmek adına başta Hıristiyan din adamlarını bu konularda kullandığı malumdur. İskender Bey'in danışmanları ve yurtdışı veya yurtiçi faaliyetlerindeki elçilerinin Hıristiyan din adamları olması nedeniyle o dönemde din adamları ne ifade ettiğine dair bir ön bilgi vermek gerekmektedir.

Ortaçağ'da Arnavutluk'ta ve Balkan Yarımadasında din adamlarına dini görevlerinin yanında siyasi misyonların verilmesi yaygın bir durum olduğu görülmektedir (Sufflay 2013: 100). Öyle ki Ortaçağ'da piskoposlar hem dini hem de siyasi liderdiler. Yeri geldiğinde şehrin yöneticisi konumuna geçtiklerini görülüyor (Valentini vd. 2009: 18). Kaynaklarda buna örnek olarak, İşkodra ve Tivar başpiskoposlarının Sırlar ile Papa ve Anjou'ların arasında çok önemli siyasi bir görev yerine getirdikleri (Ahmeti vd. 2009: 56) ve muhtemelen Helya soylu ailesine mensup olan Tivar başpiskoposu Marin'in 1402 yılında, Venedik'te II. Gjergj Balsha'nın diploması misyonlarında en güvendiği elçisi olduğu geçmektedir (Ahmeti vd. 2009: 67). Buna benzer örnekler ise şu şekildedir: Gjergj Topia'nın siyasi hizmetlerini Vrego (Cernik, Skampa)'nun dominiken piskoposu olan Johannes de Golinis (1386) ile Draç (1392) başpiskoposunun, Deje ve Sapa hükümdarı ve aynı zamanda Ortodoks mezhebinden olan Koja Zaharia'nın ise siyasi hizmetlerini Sapa piskoposunun yürüttüğü aktarılmaktadır (Sufflay 2013: 101-102).

İskender Bey'e gelince Katolik Din görevlilerin ve başpiskoposların Papa ile sürekli irtibatta olduklarını ve din görevlerinin yanında ayaklanmalarda ve Papa ile yerel beyliklerin arasında bir elçilik veya köprü vazifelerini yürüttükleri anlaşılmaktadır. Bu hususta en dikkat çeken ve etkili kişiler olarak Dıraç başpiskoposu Pal Engjelli, Pal Gazulli, Andrea Gazulli'dir (Frasheri 2002: 186-187; Naçi 1969: 55). Ancak bunlardan İskender Bey'in Venedik, Napoli, değişik kardinaller ve Papa ile irtibatını kuran en önemli danışmanı ve elçisi ise Pal Engjelli'dir. Kendisine Papa II. Pius tarafından Tivar/Bar'ın ve Dıraç (Pal Engjelli)'in başpiskoposlarına 10 Şubat 1459 tarihinde bir mektup gönderilmiştir. Bu mektupta Papa II. Pius, soylu Arnavut ailelerinden olan Dukagjinlerin Osmanlı Devleti ile ittifak halinde olmasının Katolik Hıristiyan inançlarını kaybetme tehlikesini oluşturmasının yanında, Dukagjinlerle

aralarının bozuk olmasının İskender Bey'e birtakım zorluklar çıkardığını belirtmiştir. Bu doğrultuda II. Pius, Bar başpiskoposu ile Pal Engjelli adlı Dıraç başpiskoposunu Leke Dukagjini'nin İskender Bey ile olan anlaşmazlığını düzeltmek için görevlendirmiştir. Bunun ardından Papalık, Pal Engjelli aracılığıyla "Osmanlı Devleti'ne yardım etmiş olan Leke Dukagjin, İskender Bey'e karşı kurduğu tuzaklarına ve aralarındaki anlaşmazlığa son vermeli. Kendisi bilmeli ki Hıristiyanlara ve Hıristiyanlığa yardım eden her kim olursa olsun kendisine değişik şekillerde yardım edilecektir. Aksi taktirde (Leke Dukagjini ve halkının) Osmanlı Devleti'nin yanında yer almaya devam etmesi ve Hıristiyanlara her hangi bir engel çıkarması halinde aforoz edilecek ve kendilerine değişik cezalar verilecektir..." şeklinde ifadelerin yer aldığı tehditlerle dolu bir mektup iletmiştir. Ayrıca bu temastan sonra Papalık ve İskender Bey tarafından önem arz eden bu görevin başarıyla yerine getirildiği kayıtlarda yer almaktadır (Bkz: Schmitt 2003: 9–11; Plasari 2014: 113–116; Zinkeisen 2011a: 599; Balliu 2011: 218–219; Frasheri 2002: 362–363).

Yukarıda aktarılan bilgilerden anlaşılacağı üzere elçi, danışman ve benzeri önemli hususlarda İskender Bey, Katolik din adamlarından ciddi bir şekilde destek görmüştür. Yalnız Ortodoks Kruya piskoposu Stefan İskender Bey'in isyanlarına destek vermiş ise de Ortodoks Kilisesinin bu dönemde Osmanlı Devleti ile iyi ilişkiler içerisinde olmaları nedeniyle Katolik olan Pal Engjelli kadar bir işbirliği içerisinde bulunmadığı ve Ortodoksların hâkim olduğu bölgelerde İskender Bey'in faaliyetleri pek etkili olmadığı anlaşılmaktadır.

İskender Bey'in elçi ve danışmanları arasında Müslüman olanlar yer almamaktadır. Onların ekseriyetini Katolik Hıristiyanlardan ve diğerlerini Ortodoks Hıristiyanlardan seçmesindeki en büyük neden din faktörü mü acaba? Yoksa İskender Bey'in başlattığı isyan hususunda kendisi gibi papanın en büyük düşmanı olan Osmanlı güçlerine karşı piskoposların veya din adamlarının aynı duygu ve amaçları taşıdıklarından dolayı Osmanlı Devleti ile mücadelesinin karşısında en güvенеbildiği ve ihanetlerini en son düşüneceği kimseler olmalarından dolayı mı seçmiştir? Bu durumda her ne kadar her iki ihtimal olabileceği gibi ikinci seçenek daha çok uygun görünmektedir. Çünkü eğer Katolik elçilerini din faktöründen seçmiş olsaydı başta kendisinin kesin Katolik Hıristiyan olması gerekirdi. Hâlbuki İskender Bey'in İslamiyet'ten Hıristiyanlığa dönüş yaparken Müslüman olmadan önceki mezhebine (Ortodoksluk) mi yoksa Katolikliğe mi dönüş yaptığına dair kesin bir kayıt bulunmamakla beraber bahsedilen çalışmalardaki bilgiler de konuyu aydınlatacak düzeyde değildir.

Aktarılan bilgilerden de anlaşılacağı üzere İskender Bey'in İslâm dininden döndükten sonra hangi Hıristiyan mezhebine geçtiğine dair net bir bilgi yoktur. Bu konu ile ilgili kaynaklarda Osmanlı Devleti'nde iken Müslüman olduğu aktarılmaktadır. Ancak hangi Hıristiyan mezhebe döndüğü ile ilgili görüşler farklılık göstermiştir. Kaynaklarda yer alan bilgilere göre İskender Bey, çocuk iken Ortodoks Hıristiyan, Osmanlı Devleti içerisinde bulunduğu süreçte Müslüman olup "İskender Bey" adını almıştır. (Duka 2004: 15). Ancak kaynaklarda Osmanlı Devleti'ne karşı isyanını başlatmasından itibaren Katolik Hıristiyan olup ölümüne kadar bu inanca sahip olduğundan hiç şüphenin duyulmadığı vurgulanmıştır (Bkz. Frasheri 2002: 254–255; Külçe 1944: 61–62. Ayrıca detaylı bilgiler için Aurel Plasari'nin çalışmasının incelenmesinde yarar vardır. Plasari 2006: 141 dip. 58). O halde bu bilgilerden Osmanlı güçlerine karşı 25 yıl mücadele eden İskender Bey'in Ortodoks, Müslüman ve Katolik olarak yaşadığı anlaşılmaktadır (Xhufi 1994: 11-12). Ancak Katolik mezhebine geçtiği ve bir Katolik olarak öldüğünden şüphenin olmadığı söylene de Katolik olduğunu diyebilmek de oldukça zordur. Çünkü bunu ortaya koyacak açık herhangi bir kaynak bulunmamaktadır. Fakat evliliği ile ilgili bilgiler bu konuya ilişkin ipucular bulundurmaktadır. İskender Bey 26 Nisan 1451 tarihinde, Arnavut prenslerinden biri olan Arianit Komnen Thopia'nın 23 yaşındaki Andronika veya Donika adlı kızıyla evlenmiştir (Babinger 1967: 258; Jacques 1996: 210). Evlilik merasimi ise Igumen Feliks tarafından Myzeqe Ardenice bölgesindeki Ortodoks Ardenica Manastırının Shen Triadhe (Triaze) veya Shen Meria Manastır kilisesinde kutsanması ile gerçekleşmiştir (Thomo 1998: 207. Ayrıca evlendiği kilise ile ilgili bir başka görüş için Bkz. Edmond 2011: 12–13). O halde evliliğinin Ortodoks kilisesinde gerçekleşmiş olması onun Ortodoks inancına döndüğü anlamında okunmalıdır. Bu konu hakkında Arnavut Otosefal Ortodoks Kilisesi'nden (Bylis Piskoposu) Asti ile yaptığımız röportajda kendisi İskender Bey'in Ortodoks mezhebinde olduğu ve bunda herhangi bir şüphenin bulunmadığına dair oldukça isabetli şu bilgileri aktarmıştır:

İskender Bey'in papalıkla iyi ilişkiler kurduğu bir gerçektir. Çünkü o dönemde ona Osmanlı'ya karşı yardım edebilecek en iyi seçeneklerden biri papalıktı. Ancak bu siyasi yakınlaşmaya rağmen İskender Bey'in Katolikliğe girdiğini kanıtlayan herhangi bir vaftiz merasiminin gerçekleştiğine dair bir belge veya kayıt yoktur. Dolayısıyla Katolik kilisesine yakınlık göstermiş ve onunla işbirliği yapmış olması onun Katolikliğe geçtiğini göstermez. Aksine Ortodoks bir aileden gelen ve çocukluğunda Ortodoks mezhebine bağlı olması ve evliliğini de Orto-

doks bir kilisede gerçekleştirmesi onun Ortodoksluk inancını devam ettirdiğini göstermektedir (Asti 2015).

Aktarılan bilgilerden yola çıkarak İskender Bey'in inancı ile babası Gjon Kastrioti'nin inancı arasında benzerlikler bulunduğu sonucuna varılabilir. Gjon Kastrioti'nin inancı ile ilgili en güzel açıklama muhtemelen Fan Noli'nin şu ifadesidir: "Gjon Kastrioti, çok temiz bir Arnavut idi. Kendisi 1407 yılında Katolik Hıristiyan vasfı ile Venedik'in, 1419 yılında ise Sırp Ortodoks olan Stefan Lazareviç ile iyi bir müttefiklik içerisindeydi. Ayrıca Gjon Kastrioti'de herhangi bir din fanatıklığı yoktu. Dolayısıyla dinini, günün siyasetine göre değiştirdi" (Llukani 2009: 33).

Fan Noli'nin Gjon Kastrioti'nin inancı hakkındaki söylemlerinin bir benzeri oğlu İskender Bey'de de (Ortodoks Hıristiyan, Müslüman, Ortodoks-Katolik Hıristiyan?) görülmektedir. O halde İskender Bey'in Osmanlı Devleti'ne isyan etmesinden sonra her ne kadar Papa ile yakın ilişkiler içerisinde bulunmuş olsa da onun Osmanlı Devleti'nden uzaklaşmasının Hıristiyanlık inancı uğruna değil eski statüsünü kazanabilme amacıyla olduğuna işaret etmektedir. Bu doğrultuda Osmanlı güçleri tehdidine karşı Papanın İskender'i kullandığı gibi İskender Bey'in de hedefleri doğrultusunda Papayı ve diğer yabancı güçleri kullandığı ortaya çıkmaktadır. Çünkü İskender Bey'in isyanlarında bir din adamı olarak değil güçlü bir komutan kimliği ile öne çıktığı bilinmektedir. Bu durum Papanın övgülerine rağmen din duygusunun İskender Bey için hiçbir zaman birincil amaç olmadığı şeklinde okunmalıdır.

Sonuç

Osmanlı güçlerinin Rumeli'den çıkarılacağı söylentileri ve bu esnada Osmanlı Devleti hâkimiyetindeki Arnavut prenslerin atalarının hâkimiyetlerini geri alma düşünceleri Osmanlı'ya karşı bir takım isyanların başlatılmasına sebep olmuştur. Bu düşünceler çerçevesinde daha önce devşirilerek Osmanlı Devleti'nde eğitim görmüş başarılı bir kimse olan İskender Bey de isyana kalkışmıştır. Bu amaca ulaşmak adına Osmanlı Devleti'nin hasımlarının başında yer alan papalık vb. batılı güçlerden yardım almıştır. Papa, kendisinin birinci düşmanı İslâm Devleti Osmanlı'ya karşı yürütülen bu isyanı ciddi manada desteklemiştir. Çünkü daha önce haçlı gibi benzer güçler kurmuş olmasına rağmen tüm bu hamleleri genel anlamda başarısızlıkla sonuçlanmıştı. Bu durumda Katolik dünyasının lideri Papa'nın hem Osmanlı'nın Roma'ya geçmesine ramak kala olan tehdidini bertaraf etmek hem de Arnavutluk'ta İslâm dinini benimseyen Arnavutların oranının ciddi bir şekilde günden güne

yükselmekte olan grafiğini durdurmak adına İskender Bey'in isyanlarından faydalanmayı düşünmüş olması muhtemeldir.

İskender Bey danışman ve elçilerini din adamı elbisesi altında Osmanlı'da daha rahat bir şekilde faaliyet yürütebilmek ve Papalıkla daha sağlıklı bir ilişki kurabilmek amacıyla özellikle din adamlarından seçerek mümkün olduğu kadar onlardan faydalanmıştır. Her ne kadar İskender Bey, kendisine Papa ve Hıristiyan dünyası tarafından büyük övgülerde bulunulmuş ve değişik yardımlar yapılmış olsa da bu isyanları "Hıristiyanlık" adına çıkarmamıştır. Çünkü Hıristiyanlığa dönüş yapmış olsa da kendisinde bir dindarlık vb. görülmemiştir. Onun asıl amacı eski statüsünü geri almak olup menfaatleri ve çıkarları doğrultusunda papalığın karşı çıkmasına rağmen bazı durumlarda Osmanlı Devleti ile anlaşma yapma vb. seçenekleri kullanmaktan çekinmemiştir.

Osmanlı Devleti'nin, kendisinin Rumeli'den atılacağı şeklindeki düşünceleri boşa çıkararak bu bölgedeki hâkimiyetini güçlendirmesi, isyanlardan sonra İskender Bey'e dönüş yolunun kapandığı anlamına gelmektedir. Çünkü Osmanlı Devleti tarafından artık "hain/asi İskender" ilan edilmişti. Dolayısıyla geri dönüşü olmayan bir yola girdiğinden dolayı bu mücadelesini devam ettirebilmek ve sınırlarını olabildiğince genişletebilmek amacıyla Papa, Venedik, Napoli vb. dış güçlerden yardım almıştır. Bu isyanlarda kendisine destek veren kişilerin hemen hemen hepsi kendisiyle aynı durumda olan veya isyanlardan menfaat sağlayanlardır.

İskender Bey'in Osmanlı Devleti'nin içerisinde yetişmiş bir kimse olması nedeniyle devletin askeri stratejilerini, taktiklerini bildiği ve aynı zamanda cesur bir komutan olduğu bir gerçektir. Bundan dolayı bu isyanlarla her ne kadar amaçlarına tam olarak ulaşamamış olsa da Osmanlı Devleti'ne 20 yıldan fazla bir süre içerisinde büyük zararlar vermiştir.

Kaynaklar/References

- Ahmeti, M. ve Lala, E. (2009). Statutet dhe urdheresat e Kapitullit te Kishes Katedrale te Drishtit. Tiranë: OMBRA GVG.
- Aref, M. (2007). Shqipëria (Historia dhe Gjuha) ose Odiseja e Pabesueshme e Një Populli Parahelen. Çev. I. Angoni. Tiranë: Plejad.
- Arnold, T. W. (2007). İslâm'ın Tebliğ Tarihi. Çev. B. Yıldırım ve C. İ. Polat. İstanbul: İnkılâb Yayınları.
- Asti (Bylis Piskoposu). (2015, Mayıs 15). Krishtërimi në Shqipëri.
- Babinger, F. (1967). Arianiti Comneno, Schwiegervater Skanderbegs - (Aufsätze und Abhandlungen) C. III. München: Südosteuropa-Gesellschaft.
- Balliu, F. (2011). Peshkopet e Krujes. Studime Historike, S.3-4: 205-247.

- Bartl, P. (1998). Milli Bağımsızlık Hareketleri Esnasında Arnavutluk Müslümanları (1978-1012). Çev. Ali Taner. İstanbul: Bedir.
- Beydilli, K. (2003). Yeniçeriler ve Bir Yeniçerinin Hatıratı. İzmir: Yitik Hazine Yayınları.
- Biçoku, K. (2006). Shtrirja lindore e zoterimeve te Kastrioteve. İçinde Skenderbeu dhe Europa (Permbledhje kumtesash). Tiranë: Akademia e Shkencave e Shqipërisë - Instituti i Historisë.
- Bilge, M. L. (1991). "Arnavutluk", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 3. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Czerminski, M. (2014). Shqiperia (pershkrimet historike, etnografike, kulturore dhe fetare). Çev. L. Zissi. Tiranë: Onufri.
- Duka, F. (2004). "Muzakajt - Lidhez e fuqishme midis koheve paraosmane dhe Osmane". Studime Historike, S.1-2: 7-17.
- Ertaylan, İ. H. (1967). Fâtih ve Fütuhâtı. Ankara: Mars Matbaası.
- Faveiral, Z. K. (2004). Historia (me e vjeter) e Shqipërisë. Çev. Gent Ulqini. Tiranë: Plejad.
- Frasheri, K. (2002). Skënderbeu: Jeta dhe Vepra. Tiranë: Akademia e Shkencave e Shqipërisë.
- İnalçık, H. (1969). "Krahina e Krujes dhe e Dibres rreth vitit 1467". C. I. Konferenca e Dyte e studimeve Albanologjike (12-18 Janar 1968), Tiranë: Universiteti Shtetëror i Tiranës - Instituti i Historisë dhe i Gjuhësisë.
- İnalçık, H. (1987). Sûret-i defter-i Sancak-i Arvanid 835/ 1431, 2. Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- İnalçık, H. (2000). "İskender Bey". Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 22. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- İnalçık, H. (2003). "Mehmed II". Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 28. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- İnalçık, H. (1953). "Arnavutluk'ta Osmanlı Hâkimiyetinin Yerleşmesi ve İskender Bey İsyanının Menşei". Fâtih ve İstanbul, (2).
- İnan, K. (2002). "Fatih Sultan Mehmed - İstanbul'un Fethi ve Etkileri". Türkler, C. 9. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Jacques, E. (1996). Shqiptarët: Historia e Popullit Shqiptar nga Lashtësia Deri në Ditët e Sotme. Çev. Edi Seferi. Tiranë: Kartë e Pendë.
- Jorga, N. (2005). Osmanlı İmparatorluğu Tarihi (1300-1451). Çev. N. Epçeli, C. 1. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Kiel, M. (1990). Ottoman Architecture in Albania 1385-1912. İstanbul: Research Centre for Islamic History Art & Culture (IRCICA).
- Külçe, S. (1944). Osmanlı Tarihinde Arnavutluk. İzmir: İzmir Ticaret Basımevi.
- Llukani, A. (2009). Kisha Ortodokse Autoqefale e Shqipërisë: (nga vitet apostolike deri në vitet tona). Tiranë: Botimet Trifon Xhagjika.
- Mala, M. (2006). "Gjergj Kastrioti – Skenderbeu dhe Çeshtja e Krishterimit". Skënderbeu dhe Europa (Përmbledhje Kumtesash). Tiranë: Akademia e Shkencave e Shqipërisë - Instituti i Historisë.
- Malaj, E. (2011). "Qytetet Deje, Sarde dhe Ipeshkvite e tyre ne mesjete". Instituti i Historisë, S.3-4: 7-30.
- Meksi, A. (2004). Arkitektura e Kishave të Shqipërisë (shekujt VII-XV). Tiranë: Uegen.

- Mirdita, Z. (1998). *Krishtenizmi nder Shqiptare*. Prizren - Zagreb: Drita & Misioni Katolik Shqiptar ne Zagreb.
- Naçi, S. N. (1969). "Mbi marrëdhëniet e papatit me Gjergj Kastriotin - Skenderbeun". Konferenca e Dytë e studimeve Albanologjike (12-18 Janar 1968), Tiranë: Universiteti Shtetëror i Tiranës - Instituti i Historisë dhe i Gjuhësisë.
- Öztürk, N. (2002). "Fetret Devri ve Osmanlı Hâkimiyetinin Yeniden Tesisi". *Türkler*, C. 9. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Pamuk, B. (2012). "Osmanlı Devleti'nin Arnavutluk'taki İskân Politikası: Köyden Sancağa Dönüşüm Örneği: Delvine". XIV. Yüzyıldan Günümüze Balkanlar ve Balkan Tarihi, On Dördüncü Askeri Tarih Kongresi Bildirileri 03-07 Aralık 2012, İstanbul: ATASE Daire Başkanlığı Yayınları.
- Pfeffermann, H. (2013). *Rönesans Papalarının Türklerle İşbirliği*. Çev. K.Beydilli. İstanbul: Yitik Hazine Yayınları.
- Plasari, A. (2006). "Arberia e Skenderbeut dhe Burgundi i Filip-te-mirit". *Skenderbeu dhe Europa (Përmbledhje kumtesash)*. Tiranë: Akademia e Shkencave e Shqipërisë - Instituti i Historisë.
- Plasari, A. (2014). *Shqipëria dhe Shqiptaret në Europën e Përtutur II*. Tiranë: IDK.
- Prifti, P. (2010). "Shenjtortja Orthodhokse Shqiptare Angelina Araniti (Komneni)". *Kisha Orthodhokse e Shqipërisë*, S.6.
- Prifti, P. R. (2006). "Një letër e Pal Engjellit drejtuar Skenderbeut më 1463". *Skënderbeu dhe Europa (Përmbledhje Kumtesash)*. Tiranë: Akademia e Shkencave e Shqipërisë - Instituti i Historisë.
- Pulaha, S. (1968). *Lufta Shqiptaro Turke në Shekullin XV: Burime Osmane*. Tiranë: Universiteti Shtetëror i Tiranës - Instituti i Historisë dhe i Gjuhësisë.
- Purgstall, B. J. V. H. (1983). *Osmanlı Devleti Tarihi (Osmanlı Devleti'nin Kuruluşundan Kaynarca Muahedesine Kadar)*. C. II. Çev. M. Çevik ve E. Kılıç. İstanbul: Üçdal Neşriyat.
- Purgstall, B. J. V.H. (1992). *Büyük Osmanlı Tarihi*. C. I. Çev. M.Çevik ve E. Kılıç. İstanbul: Üçdal Neşriyat.
- Schmitt, O. J. (2003). "Marrëdhëniet e Venedikut me kishat para dhe gjatë luftës Shqiptaro-Osmane, roli i tyre dhe depërtimi i humanizmit në Shqipëri". *Studime Historike*. S.3-4: 7-15.
- Schmitt, O. J. (2006). "Vitet e fundit të Skenderbeut 1464-1468". *Skënderbeu dhe Europa (Përmbledhje Kumtesash)*. Tiranë: Akademia e Shkencave e Shqipërisë - Instituti i Historisë.
- Shuffaj (Šufflay), M. v. (2002). *Serbët dhe Shqiptarët (Historia e Shqiptarëve të Veriut)*. Çev. Ilir Ibrahim. Tiranë: Bargjini.
- Shuffaj (Šufflay), M. v. (2013). *Situata e Kishës në Shqipërinë Paraturke: Zona e Depërimit Ortodoks në "Digën" Katolike*. Çev. Edmond Malaj. Shkodër: Botime Françeskane.
- Süssheim, K. (1978). "Arnavutluk". Heyet. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.
- Thengjilli, P. (1999). *Historia e popullit Shqiptar 395-1875*. Tiranë: SHBLU.
- Thomo, P. (1998). *Kishat Përbizantine në Shqipëri dhe Jugut*. Tiranë: KOASH (Kisha Orthodhokse Autoqefale e Shqipërisë).

- Uzunçarşılı, İ. H. (1982). Osmanlı Tarihi. 4. Baskı. C. 1. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Uzunçarşılı, İ. H.(1983). Osmanlı Tarihi 4. Baskı. C. 2. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Valentini, A. G.(Zef), ve Sciambra, I. P. M. (2009). Papa Kalisti III, Skëndërbeu, Shqipëria dhe Kryqëzata (1455-1458). Çev. N.Kulla ve D.Thomollari. Tiranë: Plejad.
- Xhufi, P.P. (1994). "Ndjenja Fetare ne Shqiperi gjate mesjetes", Studime Historike. S.1-4: 5-15.
- Zamputi, I. (1979). Dokumente per historine e Shqiperise 1479-1506, 2/ II (1499-1506). C. 2. Tiranë: Akademia e Shkencave e Republikës Popullore Socialiste të Shqipërisë - Instituti i Historisë.
- Zamputi, I., Buda, A., Frasheri, K. ve Pepo, P. (1962). Burime te zgjedhura per historine e Shqiperise, shek. VIII-XV. C. 2. Tiranë: Universiteti Shtetëror i Tiranës Instituti i Historisë dhe i Gjuhësisë.
- Zavalani, T. (1998). Histori e Shqipnis. Tiranë: Phoenix.
- Zefi, D. S. (2000). Islamizimi i shqiptareve gjate shekujve: arsytet e islamizimit dhe qëndrimi i Kishes ndaj kesaj dukurie. Prizren: Drita.
- Zinkeisen, J. W. (2011a). Osmanlı İmparatorluğu Tarihi (1299-1453). C. 1. Çev. N. Epçeli ve K. Beydilli. Yeditepe Yayınevi.
- Zinkeisen, J. W. (2011b). Osmanlı İmparatorluğu Tarihi (1453-1574). C. 2. Çev. N Epçeli ve K. Beydilli. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.

Ek:

İskender Bey'e yardımı içeren Papa Pius II tarafından onaylanan 17 Haziran 1461 tarihli metnin aslı.(Plasari 2014: 160-161)

